

MARIA PERZYŃSKA

TYMCZASOWE SPRAWOZDANIE Z BADAŃ WYKOPALISKOWYCH
W OGRODZIE ARCYBISKUPIM NA OSTROWIE TUMSKIM
W POZNANIU W LATACH 1960—1961

Stacja Archeologiczna Poznań-Gród, oprócz prac wykopaliskowych na lewym brzegu Warty, prowadziła w latach 1960—1961 badania na terenie Ostrowa Tumskiego w ogrodzie arcybiskupim. Badania te podjęte zostały m. in. w związku z miejskim projektem budowy trasy W—Z, której odcinek przebiegać miał środkową partią Ostrowa Tumskiego¹.

Celem badań było uchwycenie południowego zasięgu wałów podgrodzi z X/XI i XII/XIII w. oraz związanych z nimi warstw osadniczych, a także ustalenie pierwotnego zasięgu bagien Cybiny oddzielających Zagórze wraz z przyległościami od centralnej części Ostrowa Tumskiego.

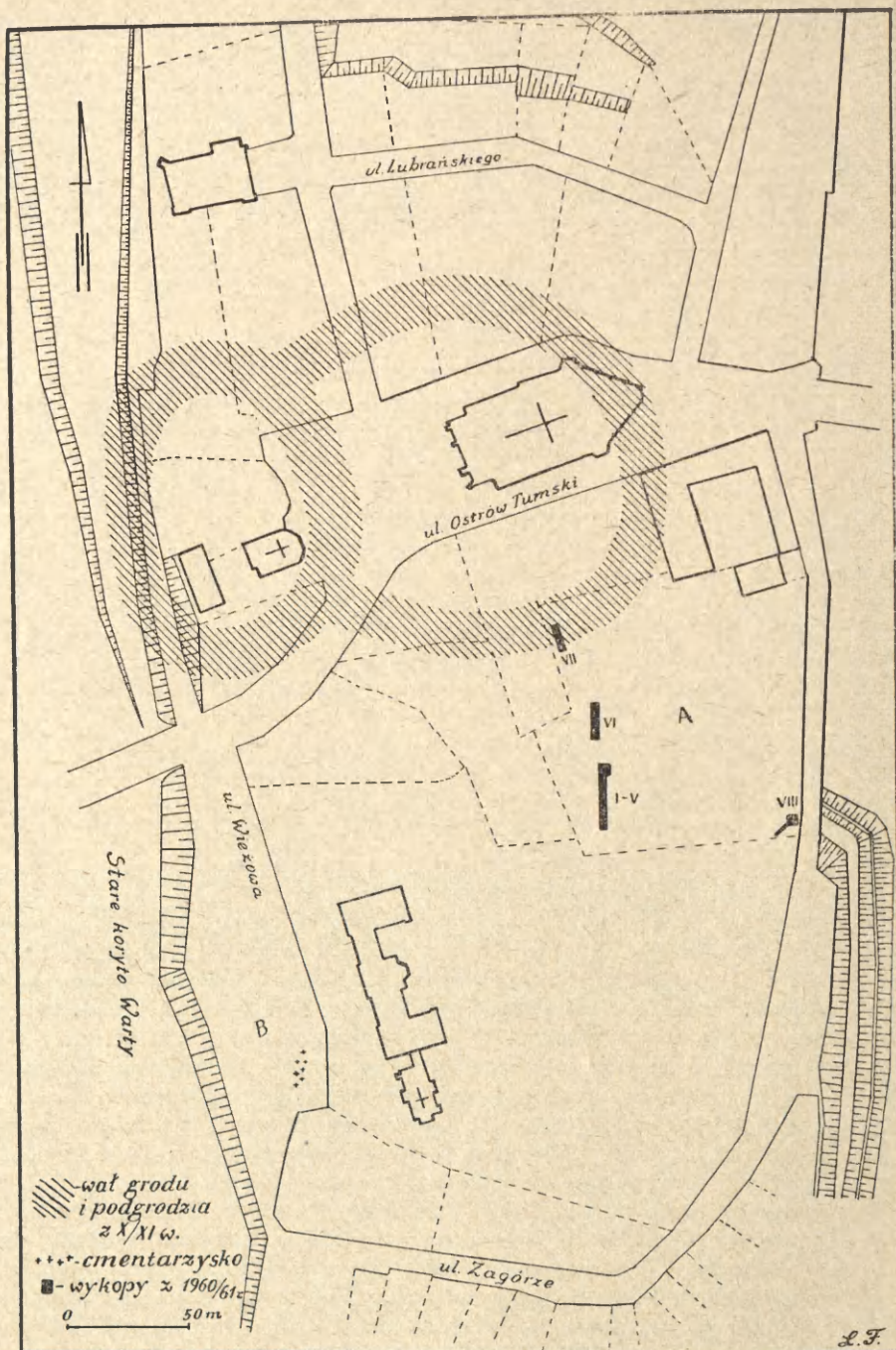
W związku z tymi założeniami wytyczono w 1960 roku w środkowej partii ogrodu arcybiskupiego 7 wykopów o łącznej powierzchni 160 m², zorientowanych wzdłuż osi północ—południe. W 1961 roku założono nowy wykop w południowo-wschodniej partii ogrodu (ryc. 1, wykop VIII) o łącznej powierzchni 49 m². Wykop ten miał nas ogólnie zorientować w charakterze i zasięgu osadnictwa na odcinku nie objętym dotąd badaniami archeologicznymi.

W pierwszych pięciu wykopach nie stwierdzono w ogóle występowania warstw osadniczych. Bezpośrednio na calcu, który wystąpił tutaj na głębokości 51,80 m n. p. m., występowała cienka, nie przekraczająca 10 cm, warstewka namułu bagiennego ze szczątkami drewna naniesionego przez wodę. Nad warstwą tą zalegał zespół warstw nowożytnych, uformowanych w wyniku licznych niwelacji terenu.

W wykopie VI, ściślej w północnej jego partii, poniżej warstw nowożytnych z XVI—XVIII w., uchwyciono skrawek warstwy wczesnośredniowiecznej z ceramiką typową dla XII i połowy XIII w. Zaobserwowano tu ponadto znaczne obniżanie się poziomu calca w kierunku północnym dochodzące do głębokości 50,10 m n. p. m., a więc o *ca* 170 cm niżej w stosunku do poziomu w wykopach I—V.

Natomiast w wykopie VII, usytuowanym *ca* 23 m na północny zachód od wykopu VI, odkryto fragment wału drewniano-ziemnego o kierunku wschód—zachód oraz przylegającą doń od strony południowej ławę kamienną o przedniej ścianie wiązanej konstrukcją hakową. Ława wzniesiona została wprost na calcu, na głębokości 50,90 m n. p. m. Szerokość jej wynosiła około 2 m, wysokość w stanie zachowanym także około 2 m. W odległości około 90 cm na południe odkryto drugą ławę kamienną o identycznej konstrukcji, lecz nieco szerszą i wyższą, oddzieloną od

¹ Badania prowadzili dr Jan Żak oraz mgr Maria Perzyńska. Prace wykopaliskowe finansował Wydział Kultury Rady Narodowej m. Poznania.

Ryc. 1. Poznań — Ostrow Tumski. Plan sytuacyjny wałów grodu i podgrodzia z X/XI i XII/XIII w. oraz rozmieszczenie wykopów z lat 1960—61:

A — ogród arcybiskupi; B — ul. Wieszowa

poprzedniej około metrowej grubości warstwą śmietniskowo-rumowiskową z dużą ilością kości zwierzęcych i ceramiką typową dla XI w. Ława ta wzniesiona została na podłożu z grubych bierwion dębowych i zalegającej nad nimi *ca* 10 cm grubości warstwy faszyny. Wysokość ławy wynosiła około 3 m, szerokość około 2,5 m. Niewykluczone, że przed czołem ławy biegła pionowa plecionka, której pozostałość stanowić mogły występujące tu ślady kołków i luźne kawałki wikliny. W oparciu o chronologię warstwy dzielącej starszą ławę kamienną wiązać należy z wałem podgrodzia z czasów Mieszka I i Bolesława Chrobrego, natomiast młodsza wzniesiona została przypuszczalnie w początkach XII w. i egzystowała, jak wynika z chronologii warstw nad nią zalegających, do około połowy XIII w. Ławę tę należy wiązać z wałem podgrodzia z XII/XIII w., który, jak wykazały badania (przekrój przez wał właściwy), wzniesiony został na opuszczonym wale i ławie kamiennej z X/XI w. Górne partie tego wału zostały prawdopodobnie częściowo zniwelowane w czasach nowożytnych. Wspomniany wyżej przekrój przez drewniano-ziemną partię wału nie wniósł żadnych nowych danych odnośnie do techniki jego budowy, która w niczym nie odbiega od znanej nam z uprzednio przebadanych jego partii na odcinku północnym². Z powodu trudności terenowych (zbyt wąski wykop, woda gruntowa) nie dotarło do jego podłoża, przerywając eksplorację przypuszczalnie około 1 metra nad calcem. Nie udało się również, ze względu na zabudowę terenu, uchwycić całej szerokości wału³. W obrębie wału starszego stwierdzono ślady pożaru, być może lokalnego, któremu wał uległ od wnętrza i po którym został naprawiony.

U podnóża młodszej ławy kamiennej, nakładając się na nią częściowo, zalegała warstwa żółtoszarego piasku, miąższości około 50 cm. Występowały w niej skupiska kamieni polnych, fragmenty drewna oraz nieliczne kości zwierzęce i ułamki naczyń typowe dla XII w. Warstwę tę interpretować można jako spływowo-rozmywiskową, uformowaną w okresie egzystencji wału.

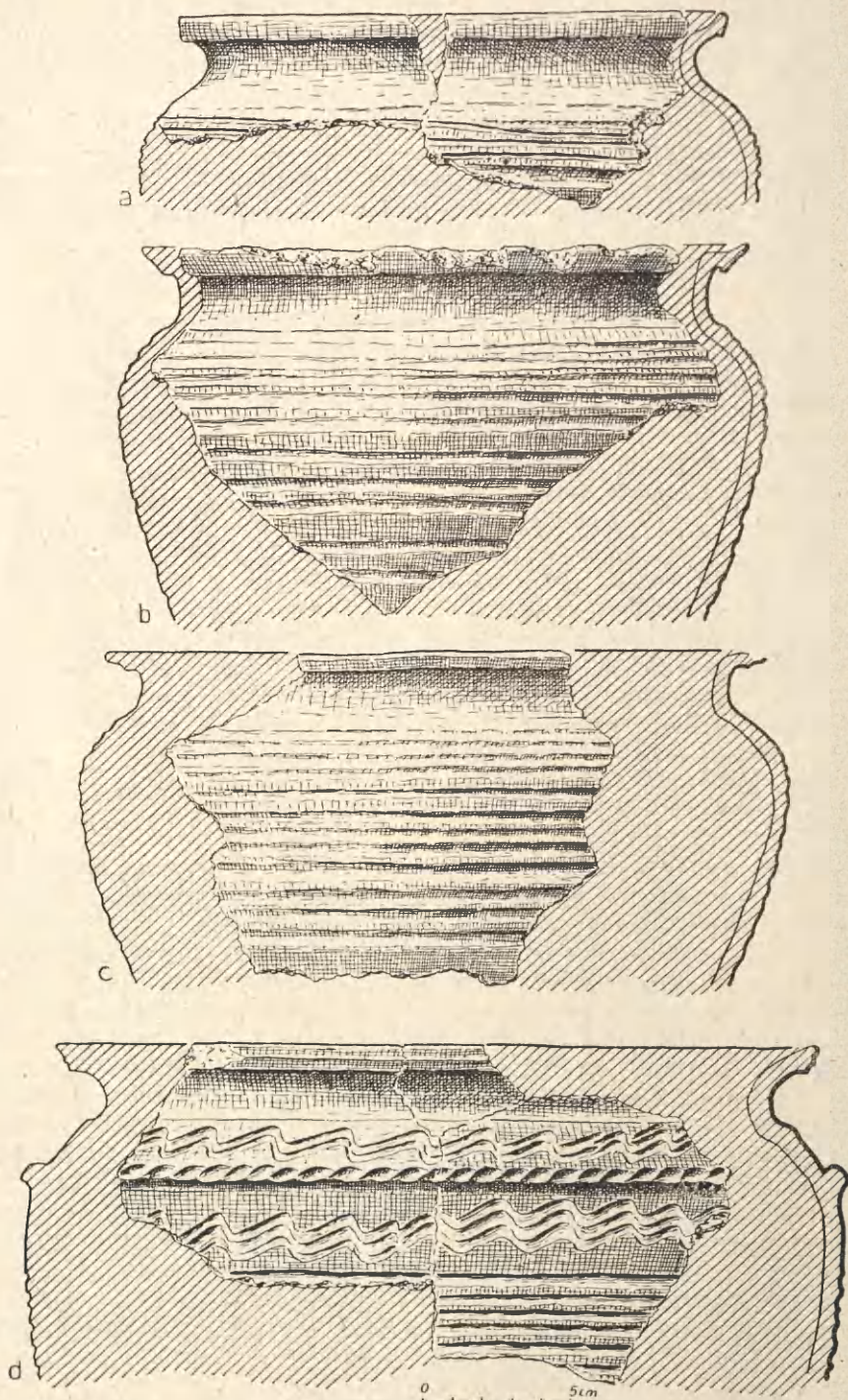
Na przedwału, bezpośrednio na calcu, zachodząc częściowo (od północy) na warstwę rozmywiskową, zalegał zespół warstewek mierzwy, wiórów i kory drzewnej z przesypkami ciemnoszarego piasku. Występowały w nich liczne słupy białe pionowo w calc, luźno rzucone bierwiona i nieokorowane kłody drewna, fragmenty plecionek oraz łupiny orzechów laskowych, pestki wiśni i ogórka, plewki białego prosa, nasionka komosy białej, paździerz lniane, skrawki i większe fragmenty skóry wyprawnej, kości zwierzęce oraz obfity materiał ceramiczny. Z zabytków tzw. cenniejszych na uwagę zasługuje jedynie zabawka dziecięca, tzw. bąk, oraz mała kulka drewniana. Ogólnie warstwę tę charakteryzować można jako śmietniskową, wyrównującą teren i stanowiącą podłoże pod przyszłe osadnictwo. W oparciu o ceramikę (ryc. 2, rys. a—d) datować ją można na okres około połowy XII w.

Natomiast przejściowy charakter posiadała następna warstwa, w której, obok licznych słupów pionowych i luźnych fragmentów drewna, natrafiono na szczątki płotów plecionkowych względnie kojców. Na podstawie materiału ceramicznego warstwę tę datować można ogólnie na okres po połowie XII w.

W warstwach wyżej zalegających odsłonięto fragment chaty zrębowej z dwupoziomowym paleniskiem gliniano-kamiennym, usytuowanym w narożniku południowo-zachodnim. Powyżej występowały ślady palenisk i słabo czytelne rumowiska chat zniszczonych w wyniku pożaru. Z zabytków ruchomych, poza uławkami naczyń typowych dla XII w., znaleziono tutaj grzechotkę glinianą z polewą i guzkami,

² A. Niesiołowska, M. Perzyńska, J. Żak, *Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950—1953*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. II, Wrocław 1960, s. 71.

³ Szerokość wału w partii odkrytej wynosiła około 10 m.

Ryc. 2. Poznań-Ostrów Tumski, stan. Ogród Arcybiskupi, wykop VII.
Ceramika z warstw zalegających na przedwalu

sprzączkę żelazną oraz osekłę kamienną. Warstwę w oparciu o ceramikę oraz stratyografię warstw niższych i wyższych datować można roboczo na koniec XII w.

Następny z kolei zespół warstw piaszczystych posiadał charakter śmietniskowy. Natrafiono w nich m. in. na ślady rozrzuconych małych ognisk, a z zabytków ruchomych znaleziono kości zwierzęce, ułamki prażnic, fragmenty skóry wyprawnej, nieliczne przedmioty kościelne (rylec, igła, hetka), silnie skorodowane, bliżej nie określone przedmioty żelazne oraz ułamki naczyń, datujące warstwę ogólnie na przełom XII/XIII w.

Nieco wyżej zalegały warstwy uformowane — jak wynika ze stratygrafii — już po utracie funkcji obronnej wału młodszego, przypuszczalnie około połowy XIII w. W jednej z nich, zalegającej tuż nad konstrukcjami młodziej ławy kamiennej, odkryto płaskie palenisko otwarte, w przybliżeniu koliste, o średnicy około 2 m i wysokości *ca* 25 cm. Palenisko zbudowane było z gliny silnie przepalonej, zmieszanej z drobno łupanymi kamieniami i uławkami naczyń, reprezentującymi formy typologicznie starsze od form występujących w obrębie warstwy. Na obwodzie paleniska oraz w najbliższym jego sąsiedztwie występowały skupiska drobnych odprysków żelaza, przypuszczalnie zgorzeliny. O ile wyniki dalszych analiz chemicznych i metalograficznych potwierdziłyby to określenie, palenisko to można by uznać za palenisko kowalskie, związane z przygotowywaniem (podgrzewaniem) żelaza do dalszej obróbki. W obrębie warstwy, poza ceramiką typową dla XII i połowy XIII w. (ryc. 3, rys. 1—16) i kośćmi zwierzęcymi, znaleziono także większe ilości żużli żelaznych⁴, świadczących o istnieniu na terenie Ostrowa Tumskiego, być może w pobliżu, zajęć związanych z wytopem żelaza.

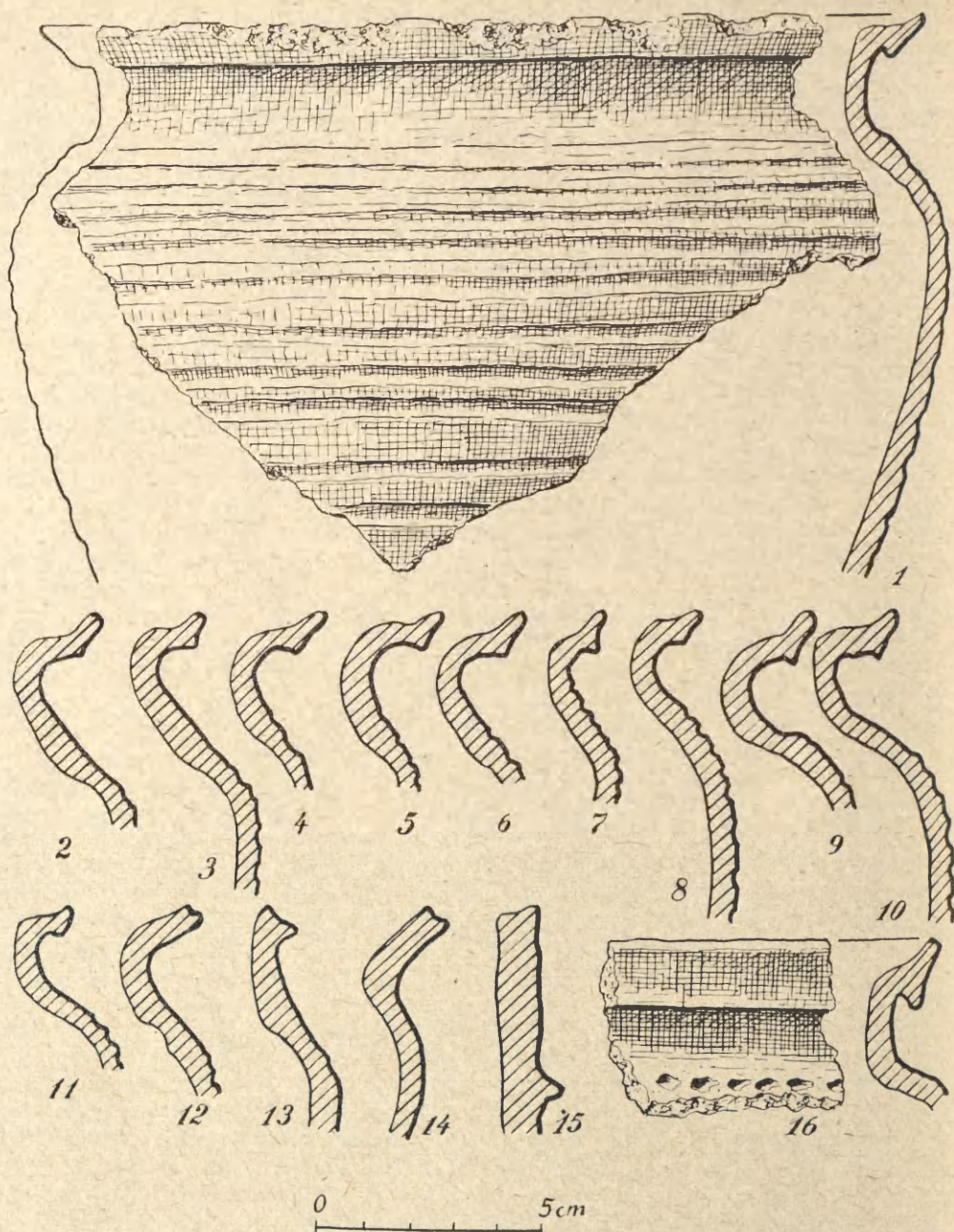
W warstwie wyżej zalegającej odsłonięto drugie palenisko usytuowane, jak i poprzednie, na skłonie warstwy opadającej w kierunku południowym. Palenisko to posiadało prawie regularny kształt kolisty i składało się z 8-miu poziomów użytkowych — niecek, wyłożonych kamieniami, obmazywanych gliną i oddzielonych od siebie cienkimi warstewkami żółtego żwiru lub ilku. Średnica poszczególnych poziomów wahała się od 150—240 cm. Na zewnątrz paleniska, zwłaszcza po stronie południowo-zachodniej, zalegały skośnie ułożone warstewki spalenizny i gliny, odpowiadające z grubsza poszczególnym poziomom użytkowym paleniska. Funkcji tego paleniska nie można z braku danych bliżej wyjaśnić. Tak samo niejasno przedstawia się kwestia jego zaszeregowania do jakiegoś określonego typu, ponieważ w obecnym stanie zachowania nie można stwierdzić, czy było to palenisko otwarte, czy też może posiadało kopułę, która uległa zniszczeniu przez warstwy wyżej zalegające.

Oba paleniska zostały zarzucone przypuszczalnie po połowie XIII w. W tym też zapewne okresie nastąpiła częściowa niwelacja terenu, w wyniku której ścięto częściowo górne partie warstw wyżej opisanych, a na wyrównanym w ten sposób terenie utworzyła się gruba, dochodząca miejscami do 90 cm, warstwa niwelacyjna z ceramiką toczoną, stalowoszarą i cegląstą, datowaną ogólnie na koniec XIII i XIV w.

Powyżej zalegały już wyłącznie warstwy nowożytnie (do XX w. włącznie) o charakterze typowo niwelacyjnym.

Bieżący sezon wykopaliskowy dostarczył również nowych danych dotyczących budownictwa obronnego na terenie Ostrowa Tumskiego. W wykopie VIII (ryc. 1), usytuowanym w południowo-wschodniej partii ogrodu arcybiskupiego, w odległości około 4,5 m, na północ od muru oddzielającego ogród arcybiskupi od ogrodu semi-

⁴ Według analiz chemicznych dr. Zbigniewa Kurzawy i badań rentgenograficznych inż. Zbigniewa Głowackiego.

Ryc. 3. Poznań-Ostrów Tumski, stan. Ogród Arcybiskupi, wykop VII. Ceramika z warstw zalegających nad konstrukcjami młodszej ławy kamiennej

naryjnego i ca 1,5 m na zachód od muru oddzielającego ogród arcybiskupi od ulicy Zagórze, odkryty został fragment nowego wału drewniano-ziemnego o kierunku północny zachód — południowy wschód, w szczegółach konstrukcyjnych analogiczny do wałów odkrytych na wykopie VII. Wał ten składał się z dwóch przylegających do siebie partii — piaszczystej — wewnętrznej oraz gliniastej — zewnętrznej, odpowiadających być może dwom fazom jego budowy lub przebudowy. Do podwalin tego wału nie dotarto. W świetle dotąd uzyskanych materiałów nie można było również ustalić jego chronologii⁵.

W wyniku badań przeprowadzonych w latach 1960—1961 na terenie ogrodu arcybiskupiego wyjaśniona została zatem ostatecznie kwestia przebiegu wałów podgrodzia katedralnych z X/XI i XII/XIII w. na odcinku południowym. Podgrodzie z czasów Mieszka I i Bolesława Chrobrego miałyby zatem tylko nieznacznie większy zasięg w kierunku południowym, niż przypuszczano dotychczas. Natomiast wał podgrodzia z XII/XIII w. pokrywa się mniej więcej zasięgiem z wałem podgrodzia starszego (z X/XI w.). Niejasno przedstawia się w dalszym ciągu zagadnienie zasięgu osadnictwa na przedwalu. Z dotychczasowych badań wynika, że rozciągało się ono na niewielkiej przestrzeni, bo zaledwie ca 25 m na południe od linii wału i że nie posiadało zdecydowanie mieszkalnego charakteru. Do wyjaśnienia pozostaje też kwestia przebiegu wału odkrytego w południowo-wschodniej partii ogrodu arcybiskupiego. Z kierunku przebiegu tego wału, odkrytego w niewielkim fragmencie, oraz z przeprowadzonych tu 20-tu wierceń kontrolnych wynika, że nie łączył się on w jedną całość z wyżej opisanym kompleksem grodowym. Być może mamy tu do czynienia z wałem obronnym, otaczającym osadę położoną w południowej partii Ostrowa Tumskiego, mniej więcej na obszarze dzisiejszego ogrodu seminaryjnego.

*Zakład Archeologii Wielkopolski
i Pomorza Zachodniego IHKM PAN
w Poznaniu*

MARIA PERZYŃSKA

PRELIMINARY REPORT ON EXCAVATIONS CONDUCTED IN THE ARCHBISHOP'S GARDEN ON OSTRÓW TUMSKI IN POZNAŃ IN 1960—1961

In 1960-1961 the Archaeological Station Poznań-Gród conducted excavations in two points of the archbishop's garden. Fragments of the southern section of a timber-earth rampart and of a stone berm of the suburbium, dating from the times of Mieszko I and Bolesław the Great, were discovered in the northern part of the garden. Some 90 cm to the south of these discoveries fragments of a rampart and of a stone berm surrounding a suburbium from the 12th/13th centuries came to light.

The area in front of the rampart yielded habitation layers dating from the 12th and the first half of the 13th century. They contained remains of a block-house with a two-level hearth of clay and stone as well as traces of scattered hearths and debris of huts destroyed by a fire.

The younger stone berm was covered by layers, probably formed in the mid-13th century, after the rampart had lost its defensive function. They yielded two hearths associated with some productive activities, one probably used by a smith. Both fire-places were presumably abandoned in the second half of the 13th century.

⁵ Szczegółowe opracowanie wyników badań w południowo-wschodniej partii ogrodu arcybiskupiego ukaże się drukiem w serii Polskich Badań Archeologicznych.

Above, there appeared layers of a levelling character, dating from the medieval period to modern times, the 20th century including.

In the south-eastern part of the archbishop's garden we revealed remains of a timber-earth rampart oriented from north-west to south-east. The materials obtained so far do not allow to establish its precise chronology.

Excavations conducted in the seasons 1960-1961 have definitely settled the question of the southern course of the ramparts surrounding the cathedral suburbia. It has been possible to state that the rampart of the suburbium dating from the times of Mieszko I and Bolesław the Great reached only slightly further south than has been supposed until now, whereas the rampart from the 12th/13th centuries was erected on the abandoned rampart and stone berm of the older suburb. The rampart uncovered in the southeastern part of the archbishop's garden presents a new problem. From the course of the rampart and from data yielded by test-digging it seems to follow that it may have surrounded a settlement situated in the southern part of the archbishop's garden.